मुखवटे नृत्य □उगम व विकास

डॉ.अंजली मस्करेन्हस□
मराठी विर्भाग प्रमुख
एस.आर.करंदीकर महा.डहाणू□
ता.डहाणू□जि.पालघर

पश्चिम यूरोपमध्ये प्राचीन अश्मयुगातील गुहांच्या भिंतीवर मुखवटाधारी नर्तकांची चित्रे आढळतात. ग्रीसमध्ये डायोनायस देवतेच्या प्रीत्यर्थ द्राक्षाच्या शारदीय हंगामात विमुक्त नाच केला जाई.न्यू आयर्लंडमध्ये प्रतिवर्षी एक शोकविधी साजरा केला जातो त्यात नर्तक काही मृत व्यक्तींचे मुखवटे धारण करतात. पश्चिमी समाजात 'मॅस्करेड' नामक नृत्य विशेषकरून प्रचलित होते.प्रबोधनकाळात इटलीमध्ये मुखवट्याचा वापर करून सादर केल्या जाणा□या विनोदी नाटकांचा एक प्रकार रूढ होता. नाट्यप्रसंगीच्या मुखवट्यांचा उगम प्रामुख्याने ग्रीकमध्ये झाला. भारतीय आदिवासींमध्ये मुखवटे धारण करून सणसमारंभप्रसंगी नृत्य करण्याची प्रथा आहे.

या शोधनिबंधात देश – परदेशातील मुखवट्यांचा नृत्य□नाट्य कलेचा शोध घेतला आहे. भारतीय आदिवासी जमातींमध्ये आजही मुखवटे धारण करून नृत्य□नाट्य□विधी केले जातात.

मुखवटे घालून नृत्य करण्याची प्रथा फार प्राचीन काळापासून चालत आली आहे. आदिम जमातीच्या धार्मिक विधीमध्ये देवदेवतांचे मुखवटे घालून नृत्य केली जात. नर्तनाच्या रूपाने देव तिथे प्रकटतो□अशी आदिवासींची श्रद्धा त्यामागे असे □आहे□ पश्चिम यूरोपमध्ये प्राचीन अश्मयुगातील गुहांच्या भिंतीवर मुखवटाधारी नर्तकांची चित्रे आढळतात.त्रूवा □अर या दक्षिण □न्समधील मग्डोलेनिअनकालीन □इ.स.पु.सु.१५000□गुहेमध्ये जी नर्तकाची आ□ती आढळते तिचे शिर हरिणाच्या कवटीने□तर शरीर हरिणाच्या कातड्याने आच्छादलेले आहे. न्यू मेस्किको व ॲरिझोना येथील इंडियन जमातींमध्ये अद्यापही या प्राचीन नर्तकाशी साधर्म्यदर्शक□हरिणाची शिंगे व कातडे धारण केलेले 'कचिना' नामक मुखवटाधारी नर्तक आढळतात. काल्पनिक राक्षसी वा सैतानी वैचित्र्यपूर्ण मुखवट्यांची निर्मिती नवाश्मयुगात □इ.स.पू.सु.८000□मध्ये झाली असावी. प्राचीन इजिप्तमध्ये इ.स.पू.सु.१५00 च्या सुमारास धार्मिक उत्सवप्रसंगी केल्या जाणा□या नृत्यात मुखवटे वापरीत. ग्रीसमध्ये डायोनायस देवतेच्या प्रीत्यर्थ द्राक्षाच्या शारदीय हंगामात विमुक्त नाच केला जाई. त्यात 'मेनॅड' नामक स्त्रिया अंगात देवतेच्या संचार होऊन झपाटलेल्या अवस्थेत नृत्य करीत व त्यानंतर पुरूष मुखवटे धारण करून नृत्य करीत. न्यू आयर्लंडमध्ये प्रतिवर्षी एक

शोकविधी साजरा केला जातो त्यात नर्तक काही मृत व्यक्तींचे मुखवटे धारण करतात. त्या विधीमध्ये मृताचा आत्मा येतो अशी श्रद्धा आहे.

सूचक शब्द : मुखवटे ह्यमॅस्करेड'ह् शोकविधी अंत्येष्टि विधिनाट्य पितृपूजा.

अभ्यास क्षेत्र □

गुजरात व महाराष्ट्रातील जव्हार□मोखाडे□वाडा□वि□मगड□पालघर□डहाणू□ठाणे

अभ्यास पद्धती □

या संशोधनासाठी सर्व्हेक्षण पद्धतीचा व मुलाखतींचा□ग्रंथालयाचा वापर केला आहे.

नृत्यामध्ये मुखवट्यांच्या वापर करण्याची प्रथा सार्वत्रिक व सार्वकालीन आहे. तिबेट व चीन येथे धार्मिक उत्सवप्रसंगी केल्या जाणा□या लोकनृत्यांतून देवादिकांचे मुखवटे वापरले जात. थायलंडमध्ये 'खोन' नामक पुरातन नृत्यमाट्यातही मुखवट्यांचा वापर केला जात असे.

पश्चिमी समाजात 'मॅस्करेड' नामक नृत्य विशेषकरून प्रचलित होते. मॅस्करेड म्हणजे चित्रविचित्र मुखवटे व पोषाख घालून केले जाणारे नृत्य. केवळ मनोरंजनासाठी बनावट सोंगे घेऊन लोकांना फसवण्याचे गंमतीदार खेळ मॅस्करेड वा कर्निव्हल या सारख्या नृत्योत्सवांतून आढळतात. आदिम धार्मिक विधींमध्ये वापरल्या जाणा□या मुखवट्यांची ती उत□ांत अवस्था असावी. मॅस्करेड या नृत्यप्रकारात अर्धमुखवटे वापरले जातात.प्रबोधनकाळात इटलीमध्ये मुखवट्याचा वापर करून सादर केल्या जाणा□या विनोदी नाटकांचा एक प्रकार रूढ होता. त्यातून हे अर्धमुखवटे विकसित झाले. प्रबोधनकाळातच वाद्य – संगीताच्या तालावर मुखवट्यांची नृत्ये सरदार घराण्यात हौसेने केली जात. त्यांत स्त्री–पुरूष भाग घेत. त्यापैकी 'त्रिओनफी' हे नृत्य प्रसिद्ध होते. बॅले नृत्यातही मुखवटे वापरण्याची प्रथा सुरूवातीपासूनच विशेषत्वाने रूढ होती. बॅले सुमारे पंधराव्या शतकात रागदरबारी नृत्यांतून उगम पावले. सतराव्या शतकातील इंग्लंडमध्ये 'मॉरिस' हे लोकप्रिय मुखवटानृत्य आदिम नृत्याचा अवशेष होता. त्यात नर्तक वेगवेगळी सोंगे घेत व पायात घुंगरू बांधत पशूंचे मुखवटेही ते धारण करीत.

मुखवट्यांचे प्रकार □

१. समारंभ प्रसंगीचे – २. नाट्य – प्रसंगीचे –

३. अंत्येष्टि – प्रसंगीचे – ४. सण□उत्सव प्रसंगीचे –

१. यापैकी **उत्सव प्रसंगीच्या** मुखवट्याचा वापर प्राय□जगातील सर्वच आदिम जमातींमध्ये करण्याची प्रथा आहे. निसर्गावर ईश्वरी सत्ता असल्यामुळे त्या त्या देवतेचा मुखवटा धारण केला असता ती ती देवता

प्रसन्न होते व आपल्यावरील आपत्ती टळते□अशी त्यांची धारणा असते. म्हणून ते लोक नृत्यप्रसंगी विशिष्ट देवतांचे मुखवटे धारण करतात. मुखवटे धारण केलेल्या व्यक्तीच्या ठिकाणी देवताच संचारलेली असते असे प्रेक्षकांना वाटते. उत्तर अमेरिका□उत्तर – पश्चिम पॅसिफिक किना□्यावरील इंडियन□गियाना□ पश्चिम आ□्का□दक्षिण अमेरिकेतील ॲमेझॉन खोरे व उत्तर दक्षिण पश्चिम अमेरिका इत्यादी ठिकाणच्या आदिम जमातीत आजही मुखवटे धारण करण्याची प्रथा टिकून आहे. मुखवटे धारण करून हे लोक नृत्य करतात व आपल्या पितरांना तसेच 'काचिनास' नामक पर्जन्य आणि धान्य देणा□्या देवतेला ते संतुष्ट करतात.

२. **नाट्यप्रसंगीच्या मुखवट्यांचा** उगम प्रामुख्याने ग्रीकमध्ये झाला. तेथे प्राचीन काळी मुखवटे घालूनच धार्मिक समारंभ साजरा करण्यात येई. मुखवटाधारक गायक व नृत्यकार हे पुराणकथांतील व्यक्तिरेखा उत□ृष्टपणे उभ्या करून चेह□्यावरील रागद्वेषादी व प्रेमानंदादी भावभावनांचे वेधक प्रकटीकरण करीत असत. चिनी नाटकातूनही प्राचीन काळी मुखवट्यांचा वापर होई.

३. **अन्त्येष्टि – प्रसंगीच्या** मुखवट्यात प्रादेशिकता बरीच असते. प्राचीन ईजिप्तमध्ये ममी च्या तोंडावर मुखवटा बसविण्याची प्रथा होती. कधी तरी ममीच्या शवपेटिकेलाच मुखवट्याचा आकार देण्यात येई. मृतात्मा आपल्या शवाभोवती घुटमळत राहत असल्यामुळे त्या पेटीतील शवाची त्याला ओळख पटावी हा त्या मुखवट्यामागील हेतू होता. अजूनही मृत व्यक्तीसाठी मुखवटे करण्याची प्रथा अनेक देशांत दिसून येते. आयर्लंड □न्यू गिनीच्या उत्तरेस□□आइसलं□ येथे मृताच्या तोंडवळासदृश मुखवटा धारण करून विशेष प्रसंगी नृत्यकार नृत्य करतात. अलास्का येथे मृतांवर मुखवट्याच्या आच्छादनामुळे मृताचे भुताखेतापासून संरक्षण होते असे मानतात. प्राचीन काळी पाश्चिमात्य देशांत मृतांचे अवयव सुरक्षित राखण्यासाठी मृतांवर मुखवटे चढविण्यात येत. हे मुखवटे मेण□धातू व प्लॅस्टर ऑफ पॅरिसचा साचा तयार करून त्यावरून अच्छादन करीत असत. लूद्व्हिख व्हान बेथोव्हन व नेपोलियन बोनापार्ट यांचे मृतदेह त्याचे उदाहरण आहे. पुढील काळात असे मुखवटे घराच्या ओटीवर ठेवून त्यांच्या शिरोभागी पर्ण संभारयुक्त डहाळ्यांचे आच्छादन करण्यात येई व नंतर त्यांची एखाद्या मृत व्यक्तिच्या शवाबरोबर मिरवणूक काढली जाई.

४. **सणसमारंभ प्रसंगीच्या** मुखवट्यांचा वापर अमेरिकेतील अरियन जमातीत सुगी हंगामाच्या वेळी करतात. 'मार्दी ग्रास' या सणाच्या वेळी असे मुखवटे धारण करण्याची प्रथा दिसून येते. तसेच चीन व भारत येथेही ही प्रथा दिसून येते. अलास्काचे एस्किमोही आपल्या धार्मिक नृत्य प्रसंगी मुखवटे धारण करतात.

आभासी चर्या □फॉल्स फेस□हा देखील एक मुखवट्याचाच प्रकार आहे. उत्तर अमेरिकेतील 'शामन' नामक रोगनिवारकांच्या संस्थेचे सभासद अशा आभासी चर्येचा वापर करून आजाऱ्यांचा रोग दूर करतात. आभासी चर्येमधून शामनला एका विशिष्ट दैवी व्यक्तीचा आभास होतो. शामन अशा चेहऱ्यांचा वेध झाडांच्या बुंध्यात घेतो आणि मग तेथेच तो चेहरा कोरतो. नंतर झाडापासून वेगळा काढून त्याला प्रातःसमयी वा माध्यान्ह समयी काळ्या रंगाने रंगवितो. या 'आभासी चर्या औषधोपचार संस्थेचे मूळनाव हांडिगोंना शानो' असे असूनही सर्व सभासद सामूहिकरित्या रोगनिवारण विधी पार पाडतात. त्यासाठी ते प्रथम आजाऱ्याच्या घराकडे चित्रविचित्र हातवारे करीत□ललकाऱ्या व अंगविक्षेप करीत जातात. तेथे हातातील राख आजाऱ्यावर उधळतात आणि त्याच वेळी ते कासवाच्या कवचाचा खडखडाट करून मंत्रोच्चार करतात.

भारतीय मुखवटे □

आदिवासींचे मुखवटे □

भारतीय आदिवासींमध्ये मुखवटे धारण करून सणसमारंभप्रसंगी नृत्य करण्याची प्रथा आहे. बहुधा गोंड□प्रधान□आगरिया□बैगा□कोंढ□भुईया व माडिया अशा मध्यप्रदेश□ओरिसा□बस्तर इत्यादी ठिकाणच्या जमातींमध्ये विशेषत्वाने दिसून येते. मुखवटे बनवण्याच्या व मुखवटे घालण्याच्या विधी प्रकारांची प्रदेशापरत्त्वे व प्रसांगानुरूप यात बदल आढळून येतो.

विधिनाट्य □िुाल डराम□

आदिम समुहात धर्मजीवनाची सुरूवात होण्यापूर्वी यातुनिर्भर जीवनप्रणाली अस्तित्वात होती. आदिम जीवनाचे नियंत्रण करणारी यातु □ंचि□नावाची शक्ती असून ती अदृश्य आणि सर्वशक्तीमान आहे. त्या शक्तीमुळे इष्ट वा अनिष्ट गोष्टी घडतात अशी आदिमानवांची श्रद्धा होती. अशा या सर्वशक्तीमान यातुशक्तीला वश करून घेण्यासाठी मंत्रतंत्राचा वापर केला जात असे. सामूहिकपणे या गोष्टी करताना धर्मविधीचे नृत्य□ संगीत□नाट्य आणि गीतांचाही वापर केला जात असे. अशाप्रकारे विधीला पुढे धर्मविधीचे रूप प्राप्त झाले□ धर्मविधीतून विधीनाट्ये निर्माण झाली आणि विधीनाट्यातून लोकनाट्याची निर्मिती झाली.

गुजरात□महाराष्ट्र□ठाणे□पालघर जिल्ह्यातील वारली□कोकणा□महादेव कोळी□क–ठाकर या आदिवासी जमाती बोहाडा □भवाडा□हे मुखवटे धारण करून केला जाणारा ग्रामोत्सव दरवर्षी साजरा केला जातो.

बोहाड्याचे प्रयोजन □

गावात रोगराई येऊ नये□जनावरे□मुले – बाळे मरू नयेत□शेतातील पीक भरपूर यावे. एकूण गावकरी सुखा – समाधाने□आनंदाने जगावेत म्हणून परंपरेने हा उत्सव केला जातो.

भवाड्याचा उगम □

महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजातील वारली□महादेव कोळी□कोकणा या आदिवासी जमाती बोहाडा □भवाडा□हा मुखवट्यांचा नृत्य□नाट्य□विधी ग्रामोत्सवाच्या स्वरूपात सादर करतात. यामध्ये रामायण□ महाभारत यामधील विविध देवदेवतांचे मुखवटे तसेच स्वत□च्या देवतांचे मुखवटे धारण करून गावभर फिरविले जातात. याला सोंग घेणे असे म्हणतात. गावातील हनुमान मंदिराच्या परिसरात वा गावातील कोणत्याही मंदिरासमोर हा उत्सव केला जातो. संबळ व काहाळी या वाद्यांच्या तालावर सोंगे नाचवली जातात. देवदेवतांचे मुखवटे धारण केले जातात. यामध्ये बावन्न सोंगांचा समावेश केला जातो. आंबेपालवी नंतर गणपती□शारदा□भट□मारूती ही पहिली पाच सोंगे निघतात नंतर पाचपांडव□रवतादेव□मासा□शंकर□दत्त□ काळभैरव□रवतादेवी□वेताळ□चंद्र□सूर्य□राम – लक्ष्मण□हिडिंबा□रावण त्यांचे युद्ध शेवटी गावदेवीच्या सोंगाने समाप्ती होते.

पूर्वी आदिवासींमध्ये पितृपूजा ही मुखट्यांच्या माध्यमातून केली जात असे. मृतव्यक्तिच्या नावाने मुखवटा धारण करून त्याचा संचार अंगात झाल्यावर बेहोष होऊन नृत्यकेले जात असे. मुखवट्यामध्ये आत्मा वास करून असतो. या कल्पनेमुळे पूर्वी दरवर्षी नवा मुखवटा तयार करून त्याचे विसर्जन केले जात असे. त्यावेळी 'भवाड्याची गाणी'□'भवाडी कथा' सांगितल्या जात असत. हे सर्व लयाला जाऊन भवाड्याच्या प्रकारात बदल झालेला असून आजचे भवाड्याचे रूप हे आदिवासींचे मूळ रूप नाही. ते नाशिक□खानदेश या गावातील बोहाड्या सारखे झाले आहे.

आदिवासींच्या धार्मिक विधिकडून मनोरंजनाकडे□'आदिवासी महोत्सवाकडे' त्याचा कल वळू लागलेला दिसतो.बोहाड्याचा प्रतिकात्मक अर्थ म्हणजे सुष्टांचा विजय व दुष्टांचा पराजय हा आहे. बोहाड्याचे मूळ हे त्यांच्या पितरांच्या पूजेत आहे.मुखवटे नाट्य आदिवासींच्या होळी□लग्न विधी□पितरांची पूजा□घूसाडी नृत्य प्रकारात पुनरावृत्त होते.मराठवाडा□उत्तर महाराष्ट्रातील 'लळीत' या भक्तिनाट्यात भालदार□चोपदार□वासुदेव□ गोंधळी□वाघ्या – मुरळी□मुका□आंधळा इ.वीस पंचवीस सोंगे आणतात. लळीताशी साम्य दर्शविणारा बोहाडा हा प्रकार आहे.

भारतातील लोकनाट्यातील मुखवटे □

उत्तर व मध्यप्रदेशातील रामलीला□बिहार मधील 'छाऊ' बंगालमधील 'गंभीरा' नृत्यनाट्य□ओरिसातील शाहीयात्रा□केरळमधील कथकळीनृत्य व □ष्णनाट्टकम्□काश्मीरमधील भांडपाथेर वगैरे लोकनाट्यांमधून करण्यात येतो.

छाऊ व गंभीरा हे दोन्ही नृत्यप्रकार चैत्र पर्व या उत्सवप्रसंगी करतात. हा वार्षिकोत्सव चैत्र सं□ांतिकेच्या किंवा १३ एप्रिलच्या सुमारास होतो. बिहारमधील सराई – केला □सिंगभूम जिल्हा□येथील छाऊ नृत्यासाठी मुखवट्यांचा वार केला जातो. हे मुखवटे अतिप्राचीन देवतांची प्रतीके□असतात. पूर्वी सराई केला हे संस्थान असल्यामुळे तेथील राजाने छाऊनृत्य पथक परदेशात नेले होते. तेथील आदिम जमातीतील लोक हे छाऊनृत्य करताना मुखवटे धारण करतात. ते मुखवटे सराई केला या नदीकाठच्या काळ्या मातीपासून तयार करतात. छाऊखेरीज अन्य नृत्यांसाठी ही या मुखवट्यांचा वापर करण्यात येते. कधीकधी हौशी लोक शोभेसाठी मुखवटे घरात टांगवून ठेवतात.

गंभीरा नृत्य हे उत्तर बंगालच्या माल्डा जिल्ह्याचे म्हणून ओळखले जाते. हे नृत्य एकट्यानेच केले जाते. हे नृत्य करताना नर्तक पौराणिक देवादिकांची व्यक्तीमत्त्वे साकार करतात. त्यामुळे त्यांच्यात दैवी शक्तीचा संचार होऊन ते नाचतात□अशी त्यांची श्रद्धा आहे.

पश्चिम बंगालच्या पश्चिम सीमेवर पुरूलिया जिल्ह्यात छाऊ नृत्य केले जाते. या नृत्याच्या दोन शाखा आहेत. एक मयूरभंज व दुसरे सेराई केला मयूरभंजमधील नृत्यात मुखवटे वापरले जात नाहीत□तर चेहरे रंगवले जातात. छाऊ नृत्यामध्ये प्रामुख्याने रामायण□महाभारत□पुराणे□धार्मिक लोककथांवर आधारित नृत्ये केली जातात. हे नृत्य एकट्याने वा दोघांनी मिळून केले जाते.

ओरिसामध्ये छाऊ नृत्य किंवा रणनृत्य केले जाते. अर्धनारीश्वराच्या मुखवट्याच्या कपाळावर तीन आडव्या रेषा आणि तिसरा डोळा दर्शविला जातो व ओठामधून स्मित हास्य दर्शवले जाते.

नेफा भागातही मुखवटा नृत्ये प्रचलित आहेत. याचे दोन प्रकार आहेत. एक 'सावाचाम' म्हणजे हरिणाचे नृत्य हे त्या ठिकाणी प्रचलित असलेल्या आख्यायिकेवर आधारित आहेत. या आख्यायिकेप्रमाणे या हरिणाने बौद्ध धर्माचा प्रचार केला होता. दुसरा नृत्यप्रकार म्हणजे 'सादा तोपो त्सेन' या मध्ये वापरले जाणारे मुखवटे हे अमानवी शक्तीचे प्रतीकरूप असतात. काश्मिरमधील लडाखी लोकांचे धर्मविधीयुक्त मुखवटा नृत्य हे दृष्ट शक्तींवर सुष्ट शक्तींनी मिळविलेल्या विजयाचे प्रतीकदर्शक आहे. त्यातून निसर्गाविषयीची भययुक्त श्रद्धाच प्रकट होते. कर्नाटकात पिकाच्या कापणीनंतर घोडा नाच केला जातो. त्यात घोड्याचा नकली मुखवटा

कमरेवर बांधून नर्तक नाचतात. महाराष्ट्रातील कोळी नृत्यातील 'नकटा'□नामक एक विनोदी प्रकारामध्ये कोळी□कोळीण आणि 'नकटा' अशी तीन पात्रे असतात. नकट्याची वेशभूषा खास प्रकारची असून तो मुखवटा घालतो त्याचा सोंगात हास्यकारक अतिशयोक्ती असते. दशावतारी प्रकारांमध्ये संकासुर नृत्यात नर्तक शंखा□ती मुखवटा घालतो.

गोंड जमातींमध्ये राक्षसाच्या पात्रांसाठी मुखवटे वापरण्यात येतात. रासलीलेच्या प्रसंगी श्री□ष्णाला नामोहरम करणारा कंसाने पाठविलेला राक्षस हे मुख्य पात्र असते. तो राक्षस स्वत□ही गोपींसोबत फेर धरून नाचू लागतो. त्यावेळी श्री□ष्ण त्याचे शिरच्छेदन करतो. तेव्हा कंस दुस□या राक्षसाला पाठवितो. असे अनेक राक्षस येतात आणि पराभूत होतात व त्यातूनच श्री□ष्णाचे माहात्म्य प्रकट होते.

मुखवटा निर्मिती □

मुखवटे बनविण्यासाठी लाकूड□धातू□शंखशिंपले□धागे□हस्तिदंत□माती□शाडू□शिंगे□शिळा□पिसे□चर्म□मृदुलोम□कागद□चिंध्या□कापड व मक्याच्या कणसावरील तूस वगैरेंचा वापर केला जातो. मुखवटे प्रारंभी लाकडी असले तरी उत्तरोत्तर त्यात सुधारणा होऊन ते वेळूच □बांबूचे□आणि त्यानंतर ते भोपळ्याचेही बनविण्यात येऊ लागले. सांप्रत कागदी लगद्याचाच वापर त्यासाठी अधिक होत आहे.

महाराष्ट्रात काही मंदिरांत देवीची संपूर्ण मूर्ती न बनविता केवळ मुखवटा बसविण्यात येतो. त्याला 'तांदळा' म्हणतात. हे बहुतेक दगडांचे केलेले असतात. या शिवाय ठिकठिकाणी मंदिरांतील उत्सवप्रसंगी त्या त्या देवतांना घालावयाचे मुखवटे पितळ□रूपे□सोने इत्यादी धातूंचे असतात. जगातील विविध आदिम जमातींमध्ये मुखवटे घालून नृत्य करण्याची प्रथा फार प्राचीन काळापासून धार्मिक विधींमधून चालत आलेली आहे. न्यू आयर्लंडमध्ये प्रतिवर्षी एक शोकविधी साजरा केला जातो. त्यामध्ये नर्तक काही मृत व्यक्तींचे मुखवटे धारण करतात. त्या विधीमध्ये मृताचा आत्मा येतो. अशी त्यांची श्रद्धा आहे. भारता मधील आदिवासीं जमातींमध्ये मृत्यू नंतरचे विधी करताना तसेच घुसाडी या नृत्य प्रकारांमध्ये मुखवटे धारण करून विधी व उत्सव साजरे केले जातात.

आजही आदिम जमातीमध्ये मुखवटानाट्य॑ नृत्य विविध प्रसंगी केले जाते. तसेच आधुनिक काळातील विविध नृत्य प्रकारांमध्ये नाटकांमध्ये मुखवटेनाट्य॑ नृत्य केले जाते. आजच्या काळात २०१७॑ २०१८ पर्यंत हॅलोविन हा मनोरंजनाचा मुखवटे धारण करण्याचा उत्सव पाश्यात्य देशात व भारतात साजरा केला जातो.

या वरून असे सिद्ध होते की□मुखवटा नाट्य हे आदिम समाजाकडून सुसंस्कृत समाजाने विधीसाठी वा मनोरंजनासाठी स्वीकारलेले असावे. आज भारतात प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील आदिवासी व इतर जमातीमध्ये बोहाडा□मळीत हे मुखवटे नृत्य□विधीनाट्य वार्षिक ग्रामोत्सवा मध्ये सादर केले जाते.

निष्कर्ष □

१□ मुखवट्यांची निर्मिती नवाश्मयुगात इ.स.पू.सु ८००० मध्ये झाली असावी.

२□ प्राचीन इजिप्त मध्ये इ.स.पू.सु.१५०० च्या सुमारास धार्मिक उत्सवप्रसंगी केल्या जाणा□या नृत्यात मुखवटे वापरीत असत.

३□ जगातील विविध देशात □भारत□विधीप्रसंगी□अंत्यविधी प्रसंगी□सण ' उत्सव ' समारंभ प्रसंगी नाट्यप्रसंगी□□नृत्य□धारण केले जात असत.

४□आदिम समाजांकडून सुसंस□त समाजाने विधींसाठी वा मनोरंजनासाठी मुखवट्याचा स्वीकार केलेला आहे. ही संस□तिकरणाची प्रि□या आहे असे मला वाटते.

५□ आज □२०१७ ' २०१८□ मध्ये जागतीक पातळीवर हॅलोविन या मनोरंजनाच्या प्रकारात मुखवटे धारणकरून मनोरंजन करतात.

६□ महाराष्ट्रातील □भारतातील□आदिम जमाती मध्ये मृतात्म्यांच्या विधीप्रसंगी तसेच धार्मिक प्रंसगी मुखवटे □सोंगे नाचवणे□बोहाडा□दशावतार केले जातात.

७□ आजच्या काळात नृत्य□नाट्य□पार्टी समारंभ प्रसंगी मुखवटे धारण करण्याची पद्धती दिसून येते.

८□ केरळ मध्ये कथ्थकली□□ष्णनाटकम् या नृत्य प्रकारात मुखवटे ' नाट्य सादर केले जाते.

संदर्भग्रंथ □

१. आदिवासी कलाविश्वे – डॉ.गोविंद गारे

२. आदिवासी लोकनृत्ये – डॉ.किरणकुमार कवठेकर

३. विधिनाट्य – भक्तिनाट्य – भंडार – बुका – डॉ.प्रकाश खांडगे

४. ांस्कॅ द्व.ट. भ्एन्दा णएद्व ऐक

५. मराठी विश्वकोश – खंड १३

६. आदिवासी लोकगीते व नृत्यप्रकार – डॉ.अंजली मस्करेन्हस